MARIA CERNEA

PROVERBELE – ACTE DE VORBIRE INDIRECTE?

În abordarea comparativă a combinaţiilor libere şi a celor stabile în ceea ce priveşte producerea sensului lor, se afirmă că sensul celor dintâi este aditiv (se obţine prin adiţionarea sensurilor elementelor componente), în timp ce sensul celor din urmă este unul nou, adeseori fără nici o legătură perceptibilă cu cel al componentelor.

Afirmaţia e valabilă doar parţial, şi pentru combinaţiile libere, şi pentru cele stabile (vezi *infra*: *Ce ţie nu-ţi place*…).

Într-adevăr, de regulă sensul combinaţiilor libere se obţine din suma sensurilor elementelor constitutive, dar există şi situaţii în care sensul combinaţiei lexicale (libere), al unui enunţ / text e cu totul altul decât indică „citirea” lui literală. O explicaţie a dinamicii producerii sensului unor asemenea texte poate aduce **teoria actelor de limbaj**[1].

Fie exemplele următoare, preluate din Searle (2001, p. 454):

[1] Studentul **X**: *Să mergem la film deseară*.

[2] Studentul **Y**: *Trebuie să-mi pregătesc examenul*[2].

---

[1] a) Teoria (şi denumirea) **actelor de limbaj** se leagă în primul rând de numele lui J. L. Austin, care susţine că limbajul, în comunicare, nu are, în principiu, (doar) o funcţie descriptivă, ci una *acţională,* adică, folosind limbajul, nu (doar) descriem lumea, ci realizăm *acte de limbaj.* Mai precis, în momentul producerii unei fraze gramaticale complete, realizăm de fapt trei acte diferite: (1) un act *locuţionar* (actul *de* a spune ceva), care corespunde faptului de a vorbi, de a pronunţa fraze); (2) un act *ilocuţionar* (realizat *în* spunere: „*en* disant quelque chose”), care corespunde intenţiilor urmărite de locutor în momentul performării frazei (poate comunica o promisiune, un sfat, un ordin, o ameninţare etc.); (3) un act *perlocuţionar* (realizat *prin faptul de a spune ceva (persuasiune, intimidare etc.*).

Exemple:

[1] act locuţionar: El *mi-a spus*: „Trage asupra ei!” (Il *m'a dit*: „Tire sur elle!”);

[2] act ilocuţionar: El *stărui / mă sfătui / îmi ordonă* etc. să trag asupra ei (Il *me pressa / me conseilla / m'ordonna* etc. de tirer sur elle);

[3] act perlocuţionar: El *mă convinse* să trag asupra ei (Il *me persuada* de tirer sur elle).

Aşadar, distincţia între cele trei tipuri de acte de limbaj (de vorbire) este analoagă distincţiei între următoarele formulări: *„El a spus că…” (Il a dit que…)* (= act locuţionar); *„El a susţinut că…” (Il a soutenu que…”)* (= act ilocuţionar); *„El m-a convins că..” (Il m'a convaincu que…”)* (= act perlocuţionar) (Austin 2001, p. 294 şi urm.; Moeschler, Reboul 1999, p. 499).

b) Pentru comentarii mai extinse pe marginea concepţiilor privitoare la teoria actelor de limbaj, vezi Moeschler, Reboul 1999, cap. 1.

[2] În varianta franceză – X: *Allons au cinéma ce soir*; Y: *Je dois travailler pour mon examen*.

DACOROMANIA, serie nouă, VII – VIII, 2002–2003, Cluj-Napoca, p. 239-244

Enunţul [2] pare a nu avea nici o legătură de sens cu [1] (din semnificaţiile constituenţilor săi nu descoperim un răspuns la propunerea din [1]). Întrebarea pe care o avansează Searle este: ce anume face ca **X** să decodeze corect spusele lui **Y** (adică în conformitate cu intenţiile comunicative ale locutorului)? Explicaţia decodării reuşite a unor astfel de acte de limbaj, numite **indirecte**[3], se găseşte – consideră Searle – în acţiunea simultană a mai multor factori, şi anume: informaţiile anterioare („informations d'arrière-plan") – lingvistice şi nonlingvistice[4] – pe care le au în comun partenerii de dialog, capacităţile (aptitudinile) generale de raţionalitate şi de inferenţă[5] ale auditorului, la care se adaugă principiul de cooperare şi maximele (regulile) conversaţionale[6] formulate de Grice (2001, p. 426-428; cf. şi Reboul, Moeschler 2001, p. 47-48), precum şi o anumită convenţie stabilă prin care vorbitorii au căzut de acord ca o secvenţă sonoră să fie investită cu un conţinut anume (Vasiliu 1970, p. 12). Va fi nevoie – pentru interpretarea unui asemenea text – de un proces în două faze, de o strategie inferenţială care să permită alocutorului să descopere: mai întâi că intervin două acte ilocuţionare divergente – unul primar, nonliteral, şi unul secundar, literal –, iar apoi să descopere în ce constă funcţia ilocuţionară primară (Searle 2001, p. 456).

Desfăşurarea acestui **proces inferenţial** – cu manifestare sistematică[7] – este explicitat de Searle (2001, p. 455-459) printr-o suită de 10 etape (la care – spune autorul – s-ar mai putea adăuga alte câteva), pe care nu le vom prezenta aici.

[3] Sunt numite **indirecte** actele de limbaj prin care locutorul comunică auditorului (interlocutorului / receptorului) mai mult decât spune efectiv. Actele de limbaj indirecte conţin (constau) de fapt (în) două acte ilocuţionare: unul primar (care nu este literal) şi unul secundar (care este literal) (Searle 2001, p. 452-460).

[4] Pentru enunţurile date – [1] şi [2] – informaţiile anterioare comune ar putea fi: şi **X,** şi **Y** ştiu că **Y** este student, că studenţia presupune examene care trebuie pregătite (eventual că **Y** este în sesiunea de examene), că **Y** nu poate în acelaşi timp (aceeaşi seară) să şi meargă la cinema şi să se şi pregătească pentru examen.

[5] **Inferenţa** este un tip de raţionament la care se recurge ori de câte ori un enunţ (En) comunică – cu sau fără sprijinul informaţiilor contextuale – mai mult decât spun semnificaţiile componentelor sale lexicale (implică semnificaţii suplimentare). De exemplu, En [a] *Max e burlac* implică En [b] *Max nu s-a căsătorit,* iar En [c] *Tocmai a trecut poştaşul,* ca răspuns la întrebarea *Cât e ceasul?,* implică faptul că ambii parteneri ştiu – din informaţiile anterioare (informaţii de fundal) – că poştaşul trece, în mod consecvent, pe la o anumită oră, cunoscută de cei doi.

[6] Grice explicitează ideea de cooperare conversaţională prin patru categorii de **maxime conversaţionale:** *maxima de cantitate* (impune ca intervenţia unui vorbitor să conţină cantitatea de informaţie necesară în situaţia respectivă şi nu mai mult), *maxima de calitate (de veridicitate)* (presupune sinceritatea locutorului, care nu trebuie să mintă şi trebuie să deţină motive serioase pentru a afirma ceea ce afirmă), *maxima de relaţie* (*de relevanţă / de pertinenţă*) (impune să se vorbească la obiect, în legătură cu propriile enunţuri precedente sau cu cele ale celorlalţi) şi *maxima de mod* (cere să ne exprimăm clar şi, pe cât posibil, fără ambiguitate, respectând ordinea în care trebuie date informaţiile pentru a fi înţelese).

[7] În sensul că se produce în conformitate cu un model aplicabil la o infinitate de cazuri. De exemplu, formularea *Poţi să-mi dai sarea?,* care reprezintă, într-un anume context situaţional, nu o *întrebare* care să conţină incertitudinea locutorului cu privire la capacitatea interlocutorului de a efectua acţiunea respectivă, ci *cererea* de a i se da sarea, locutorul ştiind foarte bine că partenerul său *poate* realiza acţiunea.

Vom sublinia însă faptul că pentru parcurgerea lor e necesară asigurarea unor condiţii de satisfacere (de îndeplinire) a actului: *condiţia pregătitoare (preliminară)* (priveşte capacitatea interlocutorului de a realiza acţiunea); *condiţia de sinceritate* (dorinţa interlocutorului de a acţiona); *condiţia de conţinut propoziţional* (enunţarea de către locutor a predicaţiei unei acţiuni viitoare); *condiţia esenţială* (tentativa locutorului de a-l face pe interlocutor să efectueze acţiunea).

Am considerat necesar acest excurs despre teoria actelor de limbaj pentru a-l folosi ca suport în demersul de interpretare semantică a ***proverbelor*** – unităţi frazeologice care au unele proprietăţi comune cu actele de limbaj indirecte.

Teoria actelor de limbaj ne va fi utilă în încercarea de conturare a unei proceduri de interpretare[8] a proverbelor în ceea ce priveşte r e l a ţ i a dintre *expresia lingvistică* şi *sensul* enunţului proverbial.

Pentru obiectivul urmărit, vom reţine că proverbele – aceste *texte-aisberg*[9] – se apropie de actele de limbaj indirecte, între altele, prin aceea că: 1. ambele au structură propoziţională / frazală completă (sunt enunţuri / texte complete); 2. ambele conţin două acte ilocuţionare (unul primar şi unul secundar); 3. ambele pot fi decodate doar în context. Ele se deosebesc prin faptul că: 1) provebele sunt structuri fixe[10], „împietrite” (*figées*), preconstruite (*préfabriqués*) şi, deci, recurente (repetabile şi repetate), în timp ce actele de limbaj indirecte sunt libere în a-şi construi structura; 2) proverbele au sens nonepisodic (permanent), unitar (noncompoziţional), având ca referent nu un obiect, ci un „scenariu”[11], pe când actele de limbaj indirecte au sens nonunitar (aditiv), episodic (trecător), având ca referenţi obiecte din realitate.

Să ne imaginăm, pentru început, un cadru *genetic*[12] (o scenă, un eveniment) posibil pentru un proverb de largă circulaţie: o persoană sau un animal (un lup, de exemplu) încearcă să prindă iepuri. Nehotărât sau nemulţumindu-se cu unul singur – pe care eventual l-ar putea ajunge şi captura –, respectivul aleargă când după un iepure, când după altul, pierzând progresiv teren faţă de animalul urmărit şi rămânând în cele din urmă fără nici o pradă.

---

[8] Vom avea mereu în vedere faptul că **interpretarea** sensului textual nu poate fi concepută în afara relaţiilor „*comunicative, implicite,* de natură *pragmatico-semantică,* prinse în relaţii *extra (şi inter)textuale*” (Vlad 1994, p. 68).

[9] Carmen Vlad (2000, p. 9) înţelege prin **text-aisberg** un „*complex semnic verbal dotat cu sens”,* iar mai departe: „sintagma acoperă sfera **textului împreună cu contextul său** ori, în termeni mai specifici, *partea explicită* a textului împreună cu *partea lui implicită*”.

[10] Ne referim aici în primul rând la fixitatea „tiparului logic” în care se încadrează proverbele şi mai puţin la aceea a lexemelor componente (sensuri şi forme ale acestora).

[11] G. Kleiber (apud Michaux 1999) are o concepţie „nominală”, care apropie proverbele de numele comune, „plecând de la relaţia referenţială de tip denotativ asemănătoare celei care uneşte numele comun de referentul său”. Michaux – în urma unui larg comentariu pe marginea concepţiei „nominale” a lui G. Kleiber – evidenţiază dublul statut al proverbelor (nominal şi frazal) şi elaborează un cadru teoretic prin care să se permită împăcarea caracteristicilor de nume şi de frază ale proverbelor.

[12] Cadrul (contextul) *genetic* e reprezentat de circumstanţele în care textul unui viitor proverb a fost enunţat pentru prima oară cu sensul particular adaptat unui act concret de comunicare (Ruxăndoiu 1996, p. 5).

Scena descrisă mai sus, pe care o numim convenţional *obiect,* este văzută de un observator care o desemnează (designează, denotează) cu semnul lingvistic complex *Cine aleargă după doi iepuri nu prinde nici unul,* adică o înscrie într-o relaţie referenţială (iniţială)[13], atribuindu-i semnificaţia „Cine vrea să realizeze simultan două acţiuni divergente (incompatibile), nu realizează nici una". Acest semn – ipostaziat[14] din îmbinare liberă în îmbinare stabilă (= proverb) – va putea fi aplicat ulterior, cu semnificaţia respectivă, la o „clasă de obiecte" cu proprietăţi comune, adică la o serie de evenimente care se încadrează în schema logică următoare, corespunzătoare scenei genetice descrise la început: *Dacă **X** vrea (să facă) simultan **y** şi **z** (unde **y** şi **z** sunt incompatibile sub un aspect oarecare), atunci **X** nu reuşeşte nici **y**, nici **z**,* dar având de fiecare dată (un) alt sens, revelat de contextul în care semnul funcţionează. Prin urmare, în timp ce semnificaţia rămâne constantă (şi durabilă) (G. Kleiber, apud Michaux 1999), sensul va fi dependent de context, astfel încât semnificaţia proverbului aici discutat va exprima, de exemplu, uneori sensul „Dacă vrei (simultan) şi casă, şi maşină, (te înglodezi în datorii şi) rămâi fără nici una", alteori sensul „Dacă faci curte (simultan) la două fete, rămâi fără nici una", „Dacă vrei şi carieră strălucită, şi familie (numeroasă şi) care să se bucure de grija şi afecţiunea ta totală, rămâi fără nici una" etc. Seria poate continua teoretic la infinit, cu condiţia ca relaţia logică pe care e construit proverbul să corespundă ansamblului de entităţi extralingvistice la care este aplicată, să nu intre în contradicţie (să nu contrazică „morala proverbială") (Wang, apud Michaux 1999).

Am propus, în rândurile imediat anterioare, un mod în care ar putea fi imaginată parcurgerea – în linie coşeriană[15] a – drumului dinspre desemnare(a) (iniţială), în contextul situaţional iniţial, spre semnificaţie, iar apoi dinspre semnificaţie spre sensul contextual. Vom încerca în continuare – folosindu-ne de teoria actelor de limbaj şi de unele informaţii privitoare la forma logică – să descriem mecanismul (procedeul) de generare a sensului contextual, la auzul de către un receptor al unei unităţi frazeologice de natură proverbială. Înainte însă trebuie să subliniem din nou complexitatea conceptuală a proverbului, faptul că, în vreme ce altor categorii de unităţi frazeologice – locuţiunilor, de exemplu – li se asociază concepte corespunzătoare unei (clase de) entităţi definibile printr-o listă de proprietăţi, proverbul are o structură conceptuală complexă, lui asociindu-i-se un „scenariu schematic", o „schemă de abstracţii tematice" (engl. *Thematic Abstraction Units* = TAU, rom. „unităţi de abstracţii tematice") (Dyer, apud Michaux 1999).

Ne întoarcem la proverbul [$\mathbf{P_1}$]: *Cine aleargă după doi iepuri nu prinde nici unul* şi ne punem întrebarea: cum izbuteşte auditorul (alocutorul) **A** să interpreteze

---

13 Operaţia de desemnare poate fi făcută şi de eroul evenimentului (scenei) respectiv(e).

14 *Ipostaza* este „un proces de transpoziţie a unei forme într-o categorie, alta decât a sa" (Coupez, apud Michaux 1999). Ipostaziat, un semn lingvistic va conserva din proprietăţile nivelului de plecare – cel al frazei, în cazul proverbului – şi va accepta din proprietăţile formei noi – al numelui, după G. Kleiber, al unităţii frazeologice, după modul nostru de abordare; cf. şi Ch. Bally, *Le langage et la vie,* Paris, 1935, p. 160.

15 Eugenio Coseriu, *Linguistica del testo,* Roma, 1997.

spusele [P_1] ale locutorului **L** potrivit intențiilor comunicative ale acestuia din urmă? Conținutul comunicat de structura frazală amintită e cu totul altul decât ar indica „lectura" lui literală. Intervine aici procesul inferențial, de care aminteam în legătură cu actele de limbaj indirecte, descifrarea sensului producându-se – în mare – după cum urmează: **A** îl aude pe **L** performând [$\mathbf{P_1}$]. Fie că **A** cunoştea dinainte semnificația lui [$\mathbf{P}_1$] – deci avea informațiile lingvistice *d'arrière-plan* –, fie că nu, el: (1) îşi dă seama că [$\mathbf{P}_1$] spune altceva decât indică sensurile însumate ale componentelor sale (conştientizează existența a două acte ilocuționare), aceasta pentru că el nu percepe în mod concret, în contextul situațional, „scena" descrisă în [$\mathbf{P}_1$]; 2) pe baza cunoaşterii lucrurilor, a experienței sale de viață[16], pe baza capacităților sale de raționalitate, păstrând relația cu contextul genetic (Tabarcea 1982, p. 82) şi descifrând sensul denotativ, el încadrează fraza recepționată în formula logică (TAU) expusă *supra*, $\mathbf{F_1}$: *Dacă **X** vrea (să facă) simultan **y** şi **z**, atunci **X** nu va reuşi nici **y**, nici **z**.* Sensul denotativ desprins este literal, direct, este un **sens secundar,** care corespunde actului de limbaj secundar.

Tot pe baza cunoaşterii lucrurilor, a experienței existențiale şi a aptitudinilor de raționalitate şi de inferență, **A** va căuta şi – trecând prin semnificația cuprinsă în formula logică [$\mathbf{F}_2$] – va descoperi relația de analogie stabilită de **L** între scena inițială (Sa, corespunzătoare actului ilocuționar secundar) şi scena reală (Sb), în legătură cu care s-a enunțat [$\mathbf{P_1}$] (scenă corespunzătoare actului ilocuționar primar). O dată descoperită această analogie, se va cristaliza şi **sensul primar**, care ar putea fi S_1, S_2, S_3 … S_n.

Analogia între Sa (scena inițială, genetică) şi Sb, c, d … n (scene reale ulterioare), cu sprijinul cerințelor enumerate mai sus (cunoaşterea lucrurilor etc.), ajută receptorul – pe baza structurilor conceptuale organizate printr-o rețea de relații cauzale şi temporale, de care dispune memoria pe termen lung a vorbitorilor – la descifrarea sensului, chiar şi în condițiile auzirii unui proverb neîntâlnit până atunci.

Revenind la teoria actelor de limbaj, vom spune – în concluzie – că, în timp ce comunicarea corespunzătoare scenei observate de locutorul care a făcut designarea inițială a fost o comunicare directă, sensul ei fiind denotativ şi compozițional (aditiv), treptat – prin izolare, ipostaziere – structura va dobândi caracter figurat[17] (conotativ), devenind comunicare indirectă cu semnificat global (Greimas 1972, p. 318) şi cu dublă valoare ilocuționară.

În rândurile anterioare am discutat un proverb figurat, pentru care existența celor două acte ilocuționare este evidentă. În continuare, vom face câteva mențiuni în legătură cu un proverb nonfigurat, [$\mathbf{P}_2$]: *Ce ție nu-ți place altuia nu-i face* şi vom căuta să descoperim cele două acte ilocuționare.

---

[16] Pentru a fi capabilă să decodeze un proverb, o persoană trebuie să atingă o anumită vârstă – să depăşească 7 ani (Gibbs; Honeck, apud Michaux 1999) – până la care să fi acumulat o anumită experiență de viață şi să-şi fi făcut „ucenicia" (*apprentissage*) în descifrarea sensurilor proverbiale. Dacă **A** îndeplineşte aceste condiții, el ştie că: a) iepurii sunt foarte buni alergători şi – urmăriți fiind – aleargă în direcții diferite; b) nu poți atinge două ținte situate în direcții diferite.

[17] E cazul celor mai multe dintre proverbe, dar există şi proverbe nonfigurate, pentru care vezi mai departe.

Nefiind figurată („încifrată”), semnificația (TAU) lui este uşor de descoperit şi de încadrat în formula logică [**F**$_2$]: *Dacă lui **X** nu-i place să i se facă acțiunea z, atunci **X** să nu-i facă acțiunea z lui **Y**.* **Sensul secundar** (literal, direct) este unul de largă generalitate şi e exprimat printr-un material lexical – pronumele relativ *ce* şi proverbul *a face* (Vlad 1994, p. 76) – susceptibil de a fi înlocuit cu o mare diversitate de termeni pentru care pot „sta” aceste proforme. Aşa încât, dacă pentru [**P**$_1$] sensul primar putea fi: S_1, S_2 … S_n (vezi *supra*), pentru [**P**$_2$], **sensul primar** dezvăluit prin îndeplinirea condițiilor amintite (*supra*) ar putea fi S_1: „Dacă nu-ți place să fii lovit, nu lovi pe altul”; S_2' „Dacă nu-ți place să fii bârfit, nu bârfi pe altul” etc.

Pronumele *ce*, care îşi procură referința contextual – din contextul extralingvistic de data aceasta –, „stă”[18] pentru orice expresie corespunzătoare unei entități caracterizate – obligatoriu – prin trăsătura „neplăcut” (impusă de contextul lingvistic: *nu-ți place*) şi adecvate contextului situațional. Verbul *a face* „stă” pentru un verb al cărui conținut semantic e adecvat conținututlui la care trimite pronumele *ce*.

Ca o concluzie la cele de mai sus, se poate spune că *şi **proverbele** sunt nişte **acte de vorbire indirecte**,* în care, printr-un act ilocuționar secundar, se realizează un act ilocuționar primar, prin parcurgerea unui **proces inferențial.**

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Austin 2001 = J. L. Austin, *Quand dire, c'est faire*, în *Pragmatique et théorie de l'énonciation*, (= *Pragmatique*...), Bucureşti, p. 452-460.

Greimas 1972 = J. Greimas, *Despre sens* (1960), în *Poetică şi stilistică. Orientări moderne*, Bucureşti.

Grice 2001 = H. Paul Grice, *Logique et conversation*, în *Pragmatique*…, p. 422-437.

Michaux 1999 = Christine Michaux, *Proverbes et structures stéréotypées,* în „Langue Française”, nr. 1.

Moeschler, Reboul 1999 = Jacques Moeschler, Anne Reboul, *Dicționar enciclopedic de pragmatică,* Cluj-Napoca.

Reboul, Moeschler 2001 = Anne Reboul, Jacques Moeschler, *Pragmatica azi,* Cluj-Napoca.

Ruxăndoiu 1996 = Pavel Ruxăndoiu, *Proverb şi context* (rezumatul tezei de doctorat), Bucureşti.

Searle 2001 = J. Searle, *Les actes de langage indirects* (1975), în *Pragmatique*…, p. 452-460.

Tabarcea 1982 = Cezar Tabarcea, *Poetica proverbului,* Bucureşti.

Vasiliu 1970 = Emanuel Vasiliu, *Elemente de teorie semantică a limbilor naturale,* Bucureşti.

Vasiliu 1990 = Emanuel Vasiliu, *Introducere în teoria textului,* Bucureşti.

Vlad 1994 = Carmen Vlad, *Sensul, dimensiune esențială a textului,* Cluj-Napoca.

Vlad 2000 = Carmen Vlad, *Textul aisberg,* Cluj-Napoca.

Universitatea „Babeş-Bolyai”
Facultatea de Litere
Cluj-Napoca, str. Horea 31

[18] Nu în calitate de *substitut* în relație de *coreferențialitate* cu un nume, pentru că, în contextul lingvistic în care apare aici, pronumele *ce* nici nu anticipează (cataforic), nici nu reia (anaforic) un nume, el **stă pentru** un nume (cf. Vasiliu 1990, p. 34-35).